NOTE DE LECTURĂ *

DE

D. M. PIPPIDI

18. ÎN LEGĂTURĂ CU IARNA «SCITICĂ»

Printre alte contribuţii de preţ, ultimul volum din Revue des Études Latines aduce o notă pătrunzătoare a lui R. Martin, de la Universitatea din Bordeaux, intitulată *Virgile et la 'Scythie'* [1]. E vorba de un comentariu la versurile 349—383 din cartea a III-a a *Georgicelor*, în care, pornind de la valoarea literară a acestei părţi a poemului, socotită de cei mai mulţi ca o «bucată de bravură», cînd nu ca un simplu exerciţiu retoric, autorul îşi propune să lămurească structura pasajului discutat şi problema izvoarelor eventuale, literare sau geografice.

În prima privinţă, o observaţie întemeiată a lui R. Martin e aceea că tirada supusă examenului e alcătuită din două părţi, în măsura în care cuprinde două categorii distincte de notaţii. Prima — de la versul 349 la versul 359, inclusiv — e descrierea în linii mari a unui ţinut imprecis localizat, unde iarna e neîntreruptă, iar viaţa oamenilor şi a animalelor îmbracă trăsături fabuloase, ca în tabloul cunoscut al ţărmului cimmerian din *Nekyia* homerică: «învăluit în ceaţă şi-ntuneric, / că-n veci nu-l vede luminosul soare, / . . . ci beznă urgisită cotropeşte / pe bieţii muritori» [2]. În evocarea la care mă refer reminiscenţele literare sînt indiscutabile, şi cu drept cuvînt relevă comentatorii, printre modelele care vor fi stăruit în amintirea lui Vergiliu, pe lîngă versurile abia pomenite, tabloul iernii la Ascra, în *Muncile* lui Hesiod (506 urm.), paginile despre Nordul depărtat din *Istoriile* lui Herodot (IV, 28 urm.), pînă şi unele notaţii caracteristice din tratatul hipocratic Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων (19). În asemenea condiţii, s-ar putea crede că de o identificare a locurilor unde iarna prezintă aspectul descris de Vergiliu nu poate fi vorba şi că orice încercare de a folosi aceste versuri ca izvor istoric e sortită eşecului.

Şi totuşi, cum relevă R.M., unele repere geografice nu lipsesc în tabloul impresionant al iernii scitice. Chiar de la începutul tiradei, trei versuri lesne de interpretat

---

* Primele serii ale acestor *Note* au apărut în Studii clasice, VII, 1965, p. 319—333; VIII, 1966, p. 231—246; IX, 1967, p. 223—237.

[1] RÉL, XLIV, 1966, p. 286—305.

[2] *Odys.*, XI 14 urm. (trad. Murnu). În original, versurile sună: ἔνθα δὲ Κιμμερίων ἀνδρῶν δῆμός τε πόλις τε, / ἠέρι καὶ νεφέλῃ κεκαλυμμένοι· οὐδέ ποτ' αὐτοὺς / Ἠέλιος φαέθων καταδέρκεται ἀκτίνεσσιν, / . . . ἀλλ' ἐπὶ νὺξ ὀλοὴ τέταται δειλοῖσι βροτοῖσι. . .

StCl, X, 1968, p. 239—243, Bucureşti.

https://biblioteca-digitala.ro

lasă să se înţeleagă că poetul avea în minte un pămînt depărtat dar *real*, despre care nu-i lipseau desigur ştirile şi în legătură cu care ne oferă destule date susceptibile să-i înlesnească localizarea:

At non qua Scythiae gentes Maeotiaque unda
turbidus et torquens flauentis Hister arenas,
quaque redit medium Rhodope porrecta sub axem.

Atribuind expresiei *Maeotia unda* un sens cît se poate de larg — « l'onde qui baigne la terre des Scythes » —, nu-i greu de văzut că regiunea evocată de Vergiliu se conturează cu precizie: « il s'agirait du triangle délimité par le cours inférieur du Danube, la mer Noire et la chaîne du Rhodope, c'est-à-dire de l'actuelle Bulgarie et d'une partie de la Roumanie ou, pour les Anciens, de la Thrace et de la Mésie » [3].

Fireşte, alte interpretări sînt de asemeni posibile şi asupra lor R. M. zăboveşte cu plăcere, chiar dacă fără multă convingere. În ce mă priveşte, înainte de a păşi la analiza trăsăturilor realiste ale descrierii vergiliene, cuprinse în versurile 360—383, prefer să relev împrejurarea semnificativă că mult celebra descriere a iernii dobrogene din *Tristele* lui Ovidiu (III, 10) în care s-a văzut dintotdeauna rodul observaţiei directe a poetului exilat [4], *e în realitate imitată după Vergiliu*, în sensul că înfăţişează aceleaşi date, într-o ordine care e şi ea aceeaşi. « Il est pour le moins curieux — notează în această privinţă un critic din zilele noastre — de constater qu'Ovide, malgré ses possibilités de décrire un hiver très personnel, a cependant pris, dans l'hiver en Scythie de Virgile (qui ne connaissait pas personnellement le pays), bien des détails » [5]. Faptul ca atare nu poate fi contestat, dar înseamnă cumva că din această pricină descrierea lui Ovidiu ar fi mai puţin veridică? Mai curînd cred că e vorba de procedeul — larg răspîndit la poeţii antichităţii — care consta în citarea uneori textuală şi întotdeauna tacită a înaintaşilor, ca un omagiu adus virtuozităţii acestora ; de care Vergiliu se slujeşte şi el în *Georgice* (în raport cu Hesiod, de pildă) şi care, în cazul lui Ovidiu, îi era desigur sugerat de asemănarea propriilor observaţii cu trăsăturile principale ale descrierii vergiliene. « L'univers dans lequel lui, Ovide, était condamné à vivre, était en effet celui-là même qu'avait décrit le poète des *Géorgiques*, et l'imitation, à première vue surprenante, que fait Ovide, s'explique dès lors aisément: *elle est un hommage rendu par lui à l'exactitude de Virgile* » [6].

Această exactitate, într-adevăr, nu poate fi pusă la îndoială, fie că ne ducem cu gîndul la tabloul mai amănunţit al lui Ovidiu, fie la propria noastră experienţă cu privire la iarna dobrogeană. Notele principale sînt aceleaşi la cei doi poeţi: rîurile prinse de ger, transformate în drumuri de care, bălţile împietrite ori vinul tăiat cu securea, vitele zgribulite şi oamenii înfăşuraţi în blănuri. Doar asupra uneia din aceste trăsături aş vrea să mă opresc, pentru că face obiectul unui examen atent din partea lui R. Martin şi pentru că la observaţiile acestuia se mai pot adăuga altele, de o oarecare importanţă.

---

[3] *Art. cit.*, p. 293.
[4] Cf., de pildă, consideraţiile lui N. Lascu în volumul colectiv *Publius Ouidius Naso*, Bucureşti, 1957, p. 144 urm.
[5] Aurèle Catin, în Latomus, XXII, 1963, p. 693.
[6] R. Martin, *op. cit.*, p. 295.

https://biblioteca-digitala.ro

Vorbind de locuitorii ţinutului despre care e îngăduit acum să spunem că se confundă cu ţărmul de apus al Mării Negre, între Balcani şi gurile Dunării, Vergiliu arată:

ipsi in defossis specubus secura sub alta
otia agunt terra —

particularitate atît de curioasă încît, într-un prim moment, amintindu-ne că şi Pliniu citează printre locuitorii Sciţiei o populaţie numită *Troglodytae*, ne-am putea întreba dacă în amîndouă cazurile nu-i cumva vorba de un neam de oameni « mai mult sau mai puţin legendar » [7]. Răspunsul e uşor de dat: nici « troglodiţii » nu-s ieşiţi din imaginaţia lui Pliniu, de vreme ce în chiar anii cînd Ovidiu se stingea la Tomis, Strabon îi menţionează — alături de moesi şi de crobyzi — printre locuitorii dintotdeauna ai pămîntului dobrogean [8], nici adăposturile subterane evocate de Vergiliu nu-s lipsite de analogii cunoscute arheologilor şi etnografilor, în Sud-Estul traco-ilir sau în alte părţi ale Europei antice. În această din urmă privinţă, comentatorul francez citează fraza din Tacit unde se spune despre germani: *solent et subterraneos specus aperire eosque multo insuper fimo onerant, suffugium hiemis et receptaculum frugibus* [9], împreună cu mărturia lui Varro, după care o seamă de neamuri... *granaria habent sub terris, speluncas, quas uocant* σείρους, *ut in Cappadocia et in Thracia* [10]. Dar e uşor de văzut că în ambele cazuri e vorba de gropi de grîne, *nu de locuinţe* [11], şi că în aceste condiţii afirmaţiile lui Vergiliu s-ar cere întărite de exemple locale, pe cît posibil explicite. Asemenea dovezi oferă cu prisosinţă cercetările arheologice de pe întreg întinsul Dobrogei: oriunde s-au săpat aşezări băştinaşe de o oarecare importanţă, ca la Tariverdi, în vecinătatea Histriei, s-au scos la iveală numeroase gropi de bordeie semiîngropate de un tip ce avea să se perpetueze pe pămîntul dintre Dunăre şi Mare pînă aproape de zilele noastre [12]. Nu e, fireşte, locul să intru în această privinţă în amănunte: pentru că mi-ar cere mai mult răgaz decît am la dispoziţie şi pentru că, din punctul de vedere al problemei ce ne reţine atenţia, o confirmare literară a spuselor lui Vergiliu e fără îndoială mai concludentă decît datele de fapt a căror cunoştinţă a putut scăpa poetului. Acelaşi Strabon, pe care R.M. ar fi trebuit să-l citeze înaintea lui Pliniu cînd era vorba de troglodiţi [13], ne face serviciul de a ne informa, vorbind de tribul ilir al dardanilor, că-şi avea locuinţele « săpate în bălegar » (ὑπὸ ταῖς κοπρίαις ὀρύξαντες σπήλαια), ceea ce nu-i de înţeles, de bună seamă, decît în sensul că bordeiele acestei populaţii (altminteri lăudată pentru însuşirile-i muzicale !) erau acoperite cu acel strat izolator de bălegar a cărui folosire de germani o semnalează Tacit, explicîndu-i şi rostul: *quia rigorem frigorum eius modi loci molliunt* [14].

---

[7] Id., *ibid.*, p. 297.
[8] *Geogr.*, VII 5, 12.
[9] *Germania*, 16.
[10] *De re rustica*, I 57, 3.
[11] Vezi, în acelaşi capitol din *Germania*, ultimele rînduri, făcute să risipească orice îndoială: « si quando hostis aduenit, aperta populatur, abdita autem et defossa aut ignoratur aut eo ipso fallunt, quod quaerenda sunt ».
[12] Pentru rezultatele săpăturilor de la Tariverdi, vezi rapoartele preliminare publicate, începînd din 1952, în SCIV, III—VI, şi Materiale..., IV—V; pentru bordeiele de la Garvăn, Eugen Comşa în lucrarea colectivă *Dinogetia I* (Bucureşti, 1967), capitolul *Locuinţele şi anexele lor* (p. 33—50).
[13] Ei înşişi locuitori de *bordeie*, iar nu de *peşteri*, cum ne-ar lăsa s-o credem numele, aplicat fără discernămînt unei populaţii din Sciţia Mică după pilda altor autentici Τρωγλοδύται din Africa de Nord şi Nubia (Strabon, I 2, 34; Herod., IV 183). În secolul al II-lea e.n., troglodiţi dobrogeni — locuind undeva la sud de Peuce — sînt pomeniţi de Ptol., *Geogr.*, III 10,4.
[14] Strabon, *Georg.*, VII 5,7; Tacit, *Germ.*, 16.

https://biblioteca-digitala.ro

Dar comentariul ce ne reţine atenţia nu se opreşte aci. Cu drept cuvînt, după ce a relevat deosebirea dintre partea generală şi cea specială a *excursus*-ului, în care fiece vers aduce indicaţii precise, confirmate de descrierea amplă a lui Ovidiu, autorul se întreabă de unde-şi va fi luat poetul informaţiile pe care ni le serveşte? Şi în această privinţă el are dreptate să releve împrejurarea că *Georgicele* au fost compuse într-o vreme cînd interesele Romei în Peninsula Balcanică făceau ca atenţia biruitorului de la Actium să se îndrepte stăruitor spre frontiera dunăreană. Anul 29, cînd Vergiliu pare să-şi fi sfîrşit munca, e anul expediţiei lui Crassus împotriva dacilor şi bastarnilor, încheiată în 27 cu triumful generalului roman . . . *ex Traechia et Geteis*[15]. Cum relevă R.M., « il est à peu près certain que la question était « à l'ordre du jour » au moment où Virgile achevait le chant III, ou du moins au moment où il mettait la dernière main à l'ensemble des *Géorgiques* »[16]. Unde greşeşte, e cînd îşi închipuie că romanii aşteptaseră campania lui Crassus pentru a se informa despre stările de lucruri din Marea Neagră sau din Sciţia Mică. Campaniile în direcţia Dunării nu încep « en 75 exactement », cum citim la p. 301, ci încă din ultimul pătrar al secolului al II-lea, de cînd sînt pomenite triumfurile celebrate « asupra populaţiilor din Tracia » de C. Caecilius Metellus[17] şi de Livius Drusus[18]. În cursul secolului I numărul şi amploarea lor nu fac decît să crească, în aşa măsură că biruinţa lui Crassus apare, în toată puterea cuvîntului, ca încununarea unui efort secular. Afirmaţia lui R.M. după care « în anul 66, nevoile războiului împotriva lui Mithridate » i-ar fi silit pe romani « să plutească în Marea Neagră şi să cunoască astfel populaţiile de pe ţărmurile ei »[19], se cere şi ea îndreptată în îndoitul sens că războiul al III-lea mitridatic n-a început în 66, ci în 73, şi că o parte însemnată din operaţiile pe care le-a necesitat s-au desfăşurat nu numai pe mare, sau în Asia Mică, ci şi pe pămîntul Peninsulei Balcanice, unde M. Terentius Varro Lucullus, fratele comandantului suprem L. Licinius Lucullus, şi-a condus oştile de-a lungul ţărmului de apus al Mării Negre împotriva cetăţilor greceşti aliate cu regele Pontului, de la Apollonia pînă la gurile Dunării[20]. E ştiut că în aceste împrejurări grecii învinşi s-au văzut siliţi să devină aliaţi ai romanilor, şi abia dacă trebuie să mai adaug că din jurul anului 70 datează tratatul de alianţă şi ajutor reciproc dintre Roma şi Callatis, păstrat astăzi la Muzeul Naţional de Antichităţi[21].

Aceste cîteva precizări confirmă în ansamblu sugestia lui R. M. cum că — în anii premergători compunerii *Georgicelor* — « des missions de reconnaissance avaient été envoyées dans le pays, et Virgile, lié comme on le sait aux milieux gouvernementaux, avait pu avoir connaissance de leurs rapports ou rencontrer les hommes qui les avaient accomplies » [22]. Chiar fără să ne însuşim ipoteza după care anexarea oraşelor greceşti din Pontul Stîng s-ar fi petrecut la sfîrşitul campaniilor lui Crassus[23], e neîndoios că

---

[15] CIL, I², 478. Cf. *Geţi şi greci la Dunărea-de-jos*, p. 291—293.

[16] P. 301.

[17] T. Liv., *Per.*, 62; Eutrop., *Breu.*, IV, 10.

[18] T. Liv., *Per.*, 63; Eutrop., *Breu.*, IV, 24; CIL, I², 49.117

[19] P. 301.

[20] Textele în *Geţi şi greci la Dunărea-de-jos*, p. 276—280.

[21] Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, III—IV, 1927/32, p. 456; S. Lambrino, CRAI, 1933, p. 279; A. Passerini, Athenaeum, XIII, 1935, p. 57—72; CIL, I², 2676 = Degrassi, *Inscr. Lat. liberae Rei publicae*, II, 516.

[22] *Op. cit.*, p. 301.

[23] Cum socoate, între alţii, R. Vulpe, *Hist. anc. de la Dobroudja*, Bucarest, 1938, p. 104.

https://biblioteca-digitala.ro

primirea lor în Imperiu trebuie să fi avut loc în următoarele trei decenii[24]. Se poate deci spune că de-a lungul întregului veac I î.e.n. problema Dunării-de-jos n-a încetat să preocupe cercurile conducătoare din Roma, poate chiar opinia publică romană într-un înțeles mai larg[25], și aceasta îndreptățește încheierea după care partea cea mai personală a digresiunii despre iarna scitică a putut fi sugerată poetului de iminența campaniei din anul 29 în Moesia[26].

19. DESPRE UN ANTIC DRUM AL MĂTĂSII, MAI PUȚIN CUNOSCUT

Într-un articol intitulat *Serica. Le rôle de la soie dans la vie économique et sociale de l'Empire romain*, publicat în frumoasa revistă a filologilor clasici de la Universitatea din Debrețin[27], Zóltan Kádár se ocupă, alături de alte aspecte ale problemei studiate, de căile de pătrundere în Imperiul roman a prețioaselor produse ale Răsăritului depărtat, și în special ale Chinei. Fără s-o spună lămurit, dar referindu-se la știrile oferite fie de obișnuitele izvoare istoriografice și geografice, fie de un tratat special ca *Periplus Maris Erythraei*, cercetarea lasă să se înțeleagă că drumurile mătăsii în primele veacuri ale erei noastre ar fi fost — dacă se exceptă calea maritimă de la Barbarikon sau Barygaza către Marea Roșie — două îndeosebi active: unul, de la Turnul de Piatră (Λίθινος Πύργος) peste Oxus spre Marea Caspică, și de-aci mai departe, pe valea rîului Cyros, către portul Phasis din Colchida; altul, de la același Turn de Piatră (d localizare anevoioasă), prin Bactria către Antiochia și Mediterana orientală. Trec anume cu vederea varianta Palmyra-Seleucia pe Tigru (prelungită peste Golful Persic către gura Indusului), pentru că e de ajuns de bine cunoscută și fără legătură cu observația pe care mi-o prilejuiește studiul colegului maghiar. Prefer să relev faptul că nici textul pe care-l analizez, nici harta ce-l însoțește (întocmită după o hartă mai veche, de Maurice Besnier, și după alta, mai nouă, de Jeannine Auboyer) nu păstrează urmă a unei variante nordice a drumului ce trecea pe lîngă Marea Caspică, despre care există indicații în izvoare.

E vorba de un traseu a cărui însemnătate în ansamblul schimbului de bunuri dintre Europa și Asia nu se poate aprecia cu exactitate, dar care a putut fi mai mare decît se admite îndeobște[28], ținînd seamă de ținuturile pe care le străbătea înainte de a atinge țărmul de nord al Mării Negre, și mai precis Olbia. Despre el ne dă știri Strabon în cartea a XI-a a *Geografiei*, într-un context privind popoarele dintre Marea de Azov

---

[24] *Terminus ante quem* — exilarea lui Ovidiu la Tomis în anul 8 e.n. Către aceeași vreme, dacă nu puțin înainte, un cetățean din Histria înălța lui August un ναός a cărui mențiune se întîmpină într-o inscripție publicată în 1954 (*Histria I*, p. 511, nr. 9 = *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias*, p. 101—110).

[25] O vîlvă destul de mare trebuie să fi pricinuit, oricum, procesul intentat lui C. Antonius Hybrida, guvernatorul din anul 62 al Macedoniei, după înfrîngerea rușinoasă suferită din partea grecilor aliați cu geții și bastarnii, undeva prin părțile Histriei. (Cf. R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford, 1939, p. 197; J. Carcopino, *Les secrets de la Correspondance de Cicéron*, Paris, 1947, I, p. 206 urm.).

[26] « Dans cette perspective, on peut.. se demander si l'expression *gens effrena* du vers 382 ne constitue pas une sorte de justification implicite de la conquête imminente », — se întreabă în această ordine de idei R.M. (p. 303), exagerare asupra căreia nu mi se pare necesar să mă opresc.

[27] Acta Classica Vniuersitatis Scientiarum Debrecinensis, III, 1967, p. 89—98.

[28] Cf. rezervele lui W. W. Tarn, *The Greeks in Bactria, and India* [2], Cambridge, 1951.

https://biblioteca-digitala.ro

şi jumătatea superioară a Mării Caspice. Printre nomazii din aceste locuri, geograful menţionează pe aorsii de pe ţărmul de nord al Caspicii şi din bucla fluviului Ural (Rha), în legătură cu care ne spune, în primul rînd, că erau destul de numeroşi pentru a putea strînge la nevoie oşti considerabile, iar în al doilea rînd, că ţineau în mîinile lor o parte însemnată a negoţului cu Mesopotamia şi India. Drept vorbind, pasajul nu-i tocmai limpede şi lectura lui stîrneşte nedumeriri pe care abia încerc să le risipesc. În mare, totuşi, înţelesul e neîndoios şi ne îndreptăţeşte să vorbim de un « drum al mătăsii » diferit de cel ce se sfîrşea la Phasis, de vreme ce beneficiile lui rămîneau în bună măsură în punga aorsilor abia pomeniţi. « Cît priveşte pe aorsii-de-sus (înţelege: de pe ţărmurile Caspicei, o altă ramură a neamului, aorsii nordici, fiind aşezaţi pe cursul inferior al Donului) tăria lor ostăşească era încă mai mare, pentru că aveau pămînturi mai întinse şi stăpîneau cea mai mare parte a ţărmului locuit altădată de caspii, ceea ce le îngăduia să poarte mai departe cu cămilele mărfurile din India şi Mesopotamia aduse pînă la ei de armeni şi de mezi; de atîta bogăţie umblau cu toţii în veşminte împodobite cu aur » (Οἱ δὲ ἄνω Ἄορσοι . . .σχεδόν τι τῆς Κασπίων παραλίας τῆς πλείστης ἦρχον, ὥστε καὶ ἐνεπορεύοντο καμήλοις τὸν Ἰνδικὸν φόρτον καὶ τὸν Βαβυλώνιον, παρά τε Ἀρμενίων καὶ Μήδων διαδεχόμενοι· ἐχρυσοφόρουν δὲ διὰ τὴν εὐπορίαν [29]).

Pentru istoric, textul pune cel puţin două probleme: 1° pe ce cale ajungeau mărfurile pînă la aorsi şi 2° în ce consta negoţul ce le aducea acestora atîtea foloase. În ce priveşte drumul, într-o carte abia apărută am făcut greşeala de a afirma — fără să stărui altminteri asupra subiectului — că trecea *pe la nordul Mării Caspice*, de unde se putea înţelege că ar fi fost în întregime *un drum de caravane*[30]. Un examen mai atent al spuselor lui Strabon, completat cu un examen tot atît de atent al hărţii Asiei centrale în antichitate, mă aduce acum la încheieri diferite, pe care cutez să le socot mai întemeiate. În primul rînd, din textul citat reiese că negustorii care se slujeau de cămile pentru transportul mărfurilor orientale erau chiar aorsii (subiectul indiscutabil al verbului ἐνεπορεύοντο), care le primeau de la mezi şi armeni. Dar mezii şi armenii îşi aveau aşezările la sud-vestul, nu la răsăritul Mării Caspice, ceea ce înseamnă că pentru a ajunge la aorsi pe uscat ar fi trebuit să facă un ocol considerabil prin Hyrcania, apoi prin stepele dahilor şi masageţilor. În condiţiile lumii vechi, o călătorie atît de lungă şi primejdioasă înceta însă de a mai fi remuneratoare, nici nu se vede cum ar fi adus marile beneficii de care vorbeşte Strabon. Evident, negustorii puteau alege calea mai scurtă prin Harmozica (Tiflis) şi Caucasiae Portae (pasul Darial), cunoscută din vremea elenistică, dar care — pentru a ajunge în Regatul Bosporan şi la cetăţile greceşti vecine cu acesta — era mai lungă şi mai costisitoare decît calea de apă dintre Phasis şi porturile de pe ţărmul de nord al Mării Negre, fără să mai vorbim de faptul că în mod normal n-avea de ce trece prin ţinutul aorsilor ! Aşa stînd lucrurile, socot acum că pasajul din Strabon abia reprodus trebuie interpretat precum urmează: negustori armeni şi mezi porniţi din porturile cele mai apropiate ale Caspicei de sud străbăteau *pe corăbii* aproape întreaga lungime a acestei mări pînă-n părţile Astrahanului de astăzi. De-aci, aorsii, locuitorii statornici ai acestor ţinuturi, transportau mai departe *pe cămile* mărfurile aduse din Mesopotamia şi India, realizînd cîştigurile bogate de care vorbeşte geograful.

Evident, o cale spre aorsi prin ţinuturile de la răsărit de Caspica — în ultimă instanţă prin Bactria ori Ferghana şi Choresm — nu-i nici ea exclusă, mai ales de cînd

[29] *Geogr.*, XI 5, 8.
[30] *Contribuţii la istoria veche a României* [2], p. 328, n. 138.

https://biblioteca-digitala.ro

avem dovezile tot mai numeroase şi mai uimitoare ale influenţei exercitate asupra acestor ţinuturi de greco-macedoneni, începînd cu expediţiile lui Alexandru şi ale Seleucizilor şi continuînd cu opera de intensă colonizare de care vorbesc izvoarele, confirmate în zilele noastre de explorări arheologice de felul celor actualmente în curs la Ai-Chanoum, în Bactriana [31]. Dacă-i vorba de textul lui Strabon, însă, pomenirea mezilor şi a armenilor, ca şi menţiunea tot atît de limpede a mărfurilor aduse din Babylon, ne obligă să ne oprim la singura interpretare compatibilă cu aşezarea geografică a neamurilor implicate în procesul de schimb: acea pe care abia am enunţat-o şi potrivit căreia sîntem aduşi să atribuim Mării Caspice un rol în mişcarea comercială a antichităţii despre care nu ştim să existe o altă menţiune, în vreun alt text.

Rămîne să ne întrebăm ce mărfuri ascund expresiile generale folosite de Strabon: 'Ινδικός καὶ Βαβυλώνιος φόρτος, şi încotro vor fi îndreptat aorsii curentul de bunuri de pe urma căruia se îmbogăţeau? De data aceasta răspunsul poate fi scurt. E mai bine de o jumătate de veac de cînd E. von Stern a căutat să arate că Olbia a jucat, în primele veacuri ale erei noastre, rolul unui punct terminal în comerţul cu Asia centrală şi cu Asia răsăriteană [32]. O listă precisă a produselor ajunse aci prin mijlocirea aorsilor nu se poate întocmi, dar descoperirile de obiecte de provenienţă chineză nu lipsesc [33] şi, printre ele, e uşor de presupus că nu putea lipsi mătasea, dacă ne gîndim la căutarea de care se bucura pretutindeni în Imperiul roman [34] şi la împrejurarea că, din punctul de vedere al mijlocitorilor, oferea avantajul de a fi uşor de mînuit, reprezentînd — într-un volum relativ mic — o valoare inestimabilă.

Încotro era mai departe îndreptată această marfă de preţ, iarăşi nu-i greu de spus, dacă ţinem seamă, pe de o parte, de faptul că legăturile maritime ale Olbiei cu Byzanţul au fost intense de la începutul procesului de colonizare [35], pe de alta, de împrejurarea, şi ea cunoscută, că în oraşul de la gura Bugului se sfîrşeau două importante drumuri terestre din interiorul Imperiului. Unul, de-a lungul coastei de vest a Mării Negre şi a Mării Marmara, unea Olbia cu Tessalonicul peste Byzanţ, unind totodată între ele coloniile greceşti din Pontul Stîng şi de dincolo de gurile Dunării [36]; din Tessalonic, tăind de-a curmezişul Macedonia spre Marea Adriatică, se lega pe ţărmul din faţă cu Via Appia, care peste Brindisi şi Capua ducea la Roma. E îngăduit totuşi să credem că pentru negoţul Olbiei cu Imperiul un alt drum de uscat prezenta o mai mare însemnătate, chiar dacă folosirea lui va fi fost nu o dată stingherită de împrejurările politice în continuă schimbare. Vorbesc de calea de comunicaţie Aquincum-Tyras, care, după cucerirea Daciei — prin Porolissum şi pasul Oituz, apoi pe valea Trotuşului spre Dunărea pe care o atingea la Gherghina — lega Pannonia cu ţărmul

---

[31] Cu privire la descoperirea şi recunoaşterea preliminară a aşezării, vezi D. Schlumberger, în CRAI, 1965, p. 36—46; despre rezultatele primei campanii de săpături: P. Bernard — D. Schlumberger, CRAI, 1966, p. 127—133; al doilea raport preliminar, P. Bernard, CRAI, 1967, p. 306—324.

[32] Hermes, L, 1915, p. 161 urm., îndeosebi p. 166.

[33] M. I. Rostovtzev, *Skythien und der Bosporus*, Berlin, 1931, I, p. 153, n. 1; cf. p. 563, n.1, 601, 609.

[34] Textele principale sînt strînse şi comentate la Z. Kádár, *op. laud.*

[35] Literatură prea bogată şi, de altminteri, prea cunoscută pentru a mai trebui citată. Pentru epoca romană, vezi, oricum, lucrarea lui Erik Gren, *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, Uppsala, 1941, p. 86 urm. (la care toată bibliografia mai veche).

[36] Cf. M. P. Charlesworth, *Les routes et le trafic commercial dans l'Empire romain* (tr. fr. Blumberg-Grimal), Paris, 1938, p. 127 urm.

https://biblioteca-digitala.ro

de nord al Mării Negre [37], deci şi cu drumul răsăritean al cărui traseu ne-a fost păstrat de Strabon şi a cărui însemnătate pentru economia lumii antice am încercat s-o arăt pe scurt.

20. PENTRU UN COMENTARIU EPIGRAFIC AL LUI AENEAS TACTICUS

După o destul de lungă perioadă de obscuritate (*editio princeps* e din 1609 şi se datoreşte lui Isaac Casaubon), micul tratat Πολιορκητικά, transmis sub numele unui altminteri necunoscut Αἰνείας, (îndeobşte citat ca Aeneas Tacticus), s-a bucurat şi continuă să se bucure în veacul nostru de un interes susţinut. Ediţiile lui R. Schöne (*Aeneae Tactici de obsidione toleranda commentarius*, Leipzig, 1911) şi W. A. Oldfather (în Loeb Classical Library, 1923), au fost urmate la scurt interval de comentariul şi studiile exegetice semnate L. W. Hunter şi S. A. Handford (Oxford, 1927), iar după un oarecare interval, de un adevărat *Lexicon Aeneium*, prezentat în 1955, ca teză, Universităţii din Utrecht de Daniel Barends. Şi mai de curînd, două articole privind conţinutul social-politic al tratatului, apărute aproape în acelaşi timp în Germania şi în U.R.S.S. [38], — în aşteptarea studiului mai vast pe care-l pregăteşte asupra aceluiaşi subiect un tînăr cercetător de la Institutul de istorie antică din Padova, — dovedesc, dacă mai era nevoie, pe lîngă interesul problemelor puse de textul « Tacticianului », oportunitatea unei zăbave pe marginea lui, înlesnită de stadiul prezent al cunoştinţelor despre cetatea-stat greacă în epoca elenistică [39].

Două împrejurări mi se par a fi contribuit în chip deosebit la acest spor de înţelegere a crizei societăţii eline în veacurile postclasice: influenţa metodei materialist-dialectice asupra unui număr crescînd de cercetători chiar lipsiţi de alte legături cu marxismul şi, în al doilea rînd, înmulţirea considerabilă a documentelor privitoare la viaţa internă a cetăţilor în perioada atinsă de criză. Una a fixat luarea aminte a învăţaţilor asupra unor probleme social-economice altădată nesocotite; cealaltă ne-a adus ştiri nebănuite despre aspecte ale lumii antice total lăsate în umbră de izvoarele contemporane — cu excepţia celor epigrafice [40].

Mai ales descoperirea în număr mare a unor inscripţii de o însemnătate deosebită mi se pare a fi contribuit la înnoirea cunoştinţelor noastre despre Grecia clasică şi elenistică. Aportul lor a venit să împlinească goluri regretabile în informaţia despre o problemă sau alta, dar totodată să şi ajute la mai buna înţelegere a izvoarelor literare şi istoriografice. Cine s-ar mai încumeta să comenteze astăzi — nu zic un tratat special, ca Ἀθηναίων πολιτεία, dar pînă şi pe Herodot ori Demostene, fără ajutorul oferit în acest scop de inscripţiile privitoare la viaţa publică ateniană în secolele V—IV,

---

[37] *Contribuţii la istoria veche a României* [2], p. 324 şi n. 124.

[38] H. Bengtson, *Die griechische Polis bei Aeneas Tacticus*, în Historia, XI, 1962, p. 458—468; L. P. Marinovici, *Socialno-političeskaja borba i naiomničestvo v Grecii IV v.d.n.e., v traktate Eneia Taktika*, VDI, 1962, fasc. 3, p. 49—77.

[39] În clipa cînd dau la tipar aceste pagini iau cunoştinţă de apariţia unei alte ediţii a textului care ne reţine atenţia, în Collection des Universités de France a Asociaţiei « Guillaume Budé »: Énée le Tacticien, *Poliorcétique*. Texte établi par A. Dain et traduit par A.-M. Bon (1967).

[40] Cu privire la însemnătatea şi caracteristicile documentelor epigrafice în raport cu alte categorii de izvoare ale istoriei antichităţii, fie-mi îngăduit să trimit la reflecţiile publicate de curînd, sub titlul *Épigraphie et historiographie*, în Acta Vniv. Scient. Debreceniensis, III, 1967, p. 35—41.

https://biblioteca-digitala.ro

mai numeroase în această vreme decît în orice altă perioadă a istoriei Aticii? Iar dacă aşa stau lucrurile, se va înţelege desigur nu numai folosul pentru filolog ori istoric de a folosi fără reţinere nişte documente care, cum mi s-a întîmplat s-o scriu de curînd, « ne dau sentimentul de a sorbi de-a dreptul din izvorul cunoaşterii trecutului »[41], dar poate şi îndreptăţirea sugestiei formulate în titlul acestei note, la care e timpul să mă întorc, după consideraţiile generale ce preced.

După indicii scoase din propria-i scriere, Aeneas pare să fi trăit în secolul al IV-lea î.e.n. În intenţia autorului, cartea avea a fi o contribuţie la arta militară a vremii, şi e evident că şi din acest punct de vedere interesul ei nu e neglijabil. Tot atît de preţioasă se dovedeşte însă ca izvor pentru cunoaşterea frămîntărilor din sînul cetăţilor greceşti la sfîrşitul epocii clasice, cînd criza economică şi înăsprirea luptelor politice pregătesc condiţiile supunerii Greciei de macedoneni şi cînd, alături de problemele apărării faţă de duşmanul din afară, autorul se îndeamnă să examineze măsurile potrivite să înlăture sau să reducă primejdiile rezultînd din tensiunea socială. Mai ales în această privinţă indicaţiile tratatului îmbracă o însemnătate deosebită, şi nu e desigur o întîmplare faptul că unele împrejurări asupra cărora zăboveşte sau la care face numai o aluzie îşi găsesc în documentele epigrafice o ilustrare elocventă.

Un prim amănunt asupra căruia mă opresc, şi care a fost relevat şi de Bengtson în articolul citat la începutul acestei note[42], e deprinderea de a încredinţa, în vreme de război, locuitorilor dintr-o cetate neutră vitele, sclavii şi îndeobşte bunurile în mod obişnuit ţinute la ţară. Confirmarea acestui soi de măsuri o găsim în tratatul încheiat către 350 între Hermeias din Atarneus şi oraşul Erythrai (*Syll.* ³, 229 = Tod, GHI, II 165), după ale cărui prevederi asemenea bunuri erau scutite de dări pentru tot timpul cît rămîneau în teritoriul prieten. Ele urmau a fi retrase în termen de 30 de zile după încheierea păcii, iar în caz de zăbavă recădeau în regimul normal şi se supuneau impozitelor.

Interesante sînt şi măsurile de securitate recomandate în situaţiile pînă astăzi denumite « de asediu » sau « de alarmă ». Între altele, interzicerea oricăror ceremonii celebrate în χώρα capătă un înţeles clar în lumina inscripţiei din Chersonesul Tauric în care se vorbeşte de un atac neaşteptat al barbarilor vecini împotriva populaţiei dezarmate ieşite la cîmp pentru o procesiune în cinstea lui Dionysos (IPE, I², 343). Tot aşa, sfatul de a rechema în cetate, în caz de război, întreaga populaţie liberă din teritoriu — τὰ ἐλεύθερα σώματα — îşi găseşte confirmare (ca să citez numai două exemple, şi acelea din părţile noastre) în decretul în cinstea lui Protogenes (IPE, I², 32), după ale cărui spuse, cu prilejul unui atac anterior, aşa-numiţii Μιξέλληνες din χώρα olbiană fuseseră lăsaţi să se adăpostească în oraş, şi tot aşa în decretul histrian în cinstea lui Agathocles, unde de asemeni se arată că în faţa ameninţării unor vrăjmaşi conduşi poate de Zoltes, o parte din « barbarii » din teritoriu ceruseră şi obţinuseră îngăduinţa să se refugieze în cetate (*Contribuţii la istoria veche a României* ², p. 189, r. 43—44).

În aceeaşi ordine de idei, reţin atenţia sfatul de a încuraja prin răsplăţi pe corăbierii şi pe importatorii chemaţi să sporească rezervele de grîne ale populaţiei (aci ar fi de menţionat decretul histrian în cinstea negustorului cartaginez rugat să-şi cedeze încărcătura cetăţii: Dacia, III—IV, 1937/32, p. 400, nr. 3), ori măsurile de securitate preconizate pentru vremuri de primejdie în termeni care amintesc de aproape dispo-

[41] *Ibid.*, p. 41.
[42] Historia, XI, 1962, p. 462.

https://biblioteca-digitala.ro

ziţiile decretului tomitan în cinstea Gărzii cetăţeneşti, de care am fost adus să mă ocup cu alt prilej (*Syll.*³, 731; cf. *Geţi şi greci la Dunărea-de-jos*, p. 295 şi urm.).

Din punctul de vedere al întăririi « frontului intern », foarte interesante sînt precauţiile de luat, după autorul nostru, fie pentru împiedicarea eventualelor lovituri de stat urmărind instaurarea unei tiranii sau înlocuirea constituţiei în vigoare (asemenea măsuri se citesc în legea votată de locuitorii din Ilion către anul 280 î.e.n.: OGI, 218), fie pentru a preveni mişcări sediţioase din partea sclavilor, a băştinaşilor lipsiţi de drepturi sau a datornicilor, cărora, « de dragul mîntuirii obşteşti », cum se exprimă un document din Pergam, li se acordă, de la caz la caz, libertatea, drepturi cetăţeneşti sau iertarea datoriilor. Numeroase asemenea hotărîri ne sînt cunoscute prin documente epigrafice de felul decretului din Pergam abia pomenit (OGI, 338), sau al altuia din Efes (*Syll.*³, 742); de asemeni, cînd e vorba de sclavi, prin numeroase inscripţii strînse şi comentate, într-un caz, de L. Robert (*Études épigraphiques et philologiques*, Paris, 1938, p. 124—125), în altul de Christiane Dunant şi J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos*, II (Paris, 1958), p. 36—37.

Alte exemple s-ar putea cita, dar nu e în intenţia mea să zăbovesc mai mult asupra subiectului. Puţinele referiri făcute *currente calamo* mi se par de ajuns pentru a arăta că ne găsim înaintea unui subiect plin de interes, a cărui cercetare adîncită ar putea oferi materia unei atrăgătoare lucrări de doctorat.

NOTES DE LECTURE *

(RÉSUMÉ)

18. À PROPOS DE L'HIVER EN 'SCYTHIE'

Un récent travail de R. Martin, consacré à *Virgile et la 'Scythie'* (RÉL, XLIV, 1966, p. 286—305), ayant tenté de démontrer que l'*excursus* du IIIe livre des *Géorgiques* (vers 349—383) est composé de deux morceaux différents quant à la longueur et à l'inspiration (l'un étant l'évocation conventionnelle d'une région polaire, l'autre, une description réaliste d'une contrée facile à identifier, et plus précisément du pays où Ovide allait finir sa vie), on s'est appliqué, dans cette note, à relever le bien fondé de cette interprétation, tout en essayant de compléter sur certains points la documentation de l'auteur. Ainsi, à propos des vers 376—77 (*Ipsi in defossis specubus secura sub alta / otia agunt terra...*), on rappelle que les recherches archéologiques ont montré que ce genre d'habitations à demi enterrées était très répandu dans la région du Bas-Danube non seulement pendant l'antiquité, mais aussi à des époques plus récentes; elles sont d'ailleurs mentionnées explicitement — à propos des Dardanes — par Strabon, VII 5, 7, dont le témoignage a échappé à R. Martin. Quant à la question de savoir quelles ont pu être les sources de Virgile (qui, selon R. M., aurait eu connaissance des informations recueillies par les autorités romaines en vue de l'expédition de Crassus de

* Les premières séries de ces *Notes* ont paru dans Studii clasice VII, 1965, p. 319—333; VIII, 1966, p. 231—246; IX, 1967, p. 223—237.

https://biblioteca-digitala.ro

29—27 av. notre ère), après avoir brièvement esquissé l'histoire des expéditions romaines en direction du Danube à partir de la fin du IIe siècle, on insiste sur l'importance toute particulière de la campagne de M. Terentius Varron Lucullus, au cours de la IIIe guerre mithridatique, qui devait conduire les troupes romaines jusqu'aux bouches du Danube et à la fin de laquelle les colonies grecques de la côte occidentale de l'Euxin allaient toutes être obligées de devenir les alliées de Rome (*foedus* Rome-Callatis: CIL, I², 2676 = Degrassi, *Inscr. Lat. lib. Rei publicae*, II, 516).

19. SUR UNE ROUTE COMMERCIALE DE L'ANTIQUITÉ TOMBÉE DANS L'OUBLI

Dans une étude consacrée au rôle de la soie dans la vie économique et sociale de l'Empire romain (Acta Classica Vniuersitatis Scientiarum Debreceniensis, III, 1967, p. 89—98), Zóltan Kádár a été amené à s'occuper dernièrement des routes commerciales entre l'Europe et l'Asie aux Ier et IIe siècles, en groupant à ce propos les informations fournies par les sources gréco-latines et aussi par les annales chinoises. Sur ce point, il omet toutefois de discuter et même de mentionner une information précieuse de Strabon, qui — en parlant du peuple des Aorses, vivant sur les bords de la Caspienne et dans la boucle de l'Oural — nous apprend que ceux-ci jouaient un rôle important dans les échanges commerciaux entre l'Europe et l'Asie, en transportant à dos de chameau les marchandises de l'Inde et de Babylone reçues par l'intermédiaire des Arméniens et des Mèdes (*Geogr.*, XI, 5,8). Sur ce texte d'interprétation difficile, on fournit des précisions historiques et géographiques visant à en faciliter la compréhension. On insiste également sur l'importance du commerce de la soie dans la vie économique des colonies grecques de la rive septentrionale de l'Euxin, et tout particulièrement d'Olbia, qui semble avoir été le point terminal de cette route transcontinentale.

20. POUR UN COMMENTAIRE ÉPIGRAPHIQUE DES 'POLIORCÉTIQUES' D'ÉNÉE LE TACTICIEN

Se référant aux travaux consacrés un peu partout, depuis un demi-siècle, aux *Poliorcétiques* d'Énée le Tacticien — depuis l'édition de Schöne jusqu'à celle toute récente d'Alphonse Dain —, l'auteur rappelle l'intérêt de cet écrit non seulement du point de vue de la technique militaire de l'antiquité, mais aussi et surtout de l'histoire politique et sociale d'une époque qui marque la fin de la période classique de Grèce. Par la même occasion, en soulignant l'importance des documents épigraphiques pour la connaissance de la vie intérieure des cités, ainsi que le profit qu'on en peut tirer pour l'intelligence de certaines situations dont il est parlé dans les *Poliorcétiques*, il montre l'utilité d'un commentaire épigraphique de ce texte précieux, illustrant par des données précises les recommandations générales du Tacticien et visant à démontrer que la plupart du temps celles-ci ont dû lui être inspirées par des événements contemporains ou encore par des souvenirs d'un passé récent. A titre d'exemples, on cite à ce propos un certain nombre d'inscriptions susceptibles d'éclairer le texte des Πολιορκητικά, le plus souvent empruntées au monde des colonies grecques du bassin de la mer Noire.

https://biblioteca-digitala.ro